

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.078>

УДК: 378.6:330.87(477) Український кооперативний інститут імені

М.І. Туган-Барановського

JEL: A 22, B 10, I 20, N 34

Дідківська Л.В., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8384-9293>
e-mail: lesya_home@ukr.net

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО ІНСТИТУТУ ІМЕНІ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Предметом дослідження є еволюція вітчизняної кооперативної освіти та науки на початку ХХ ст. Метою статті є аналіз процесу створення та функціонування Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського, виявлення його історичної ролі у піднесенні кооперативних знань. Результатом дослідження є висвітлення основних наукових здобутків кооператорів, напрямів освітніх програм і специфіки підготовки кооперативних кадрів в Інституті, а також обґрунтування перспективності використання даного історичного досвіду в сучасних умовах.

Встановлено, що еволюція української кооперативної освіти на початку ХХ ст. мала висхідний характер: від організації короткотермінових курсів до заснування першого вищого навчального закладу. Український кооперативний інститут імені М.І. Туган-Барановського став центром наукових розробок з проблем теорії і практики кооперації, провідним закладом підготовки спеціалістів з вищою кооперативною освітою.

Історія створення та функціонування Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського є прикладом наслідування щодо фаховості на підготовчому етапі, наполегливості у досягненні цілей, самодостатності у фінансових питаннях, багатоаспектності функціонування Інституту, забезпечення національної перспективи для нащадків. Інститут вирізнявся демократичністю управління, ретельним підбором викладацького персоналу, поєднанням теоретичних знань з практичними вміннями й навичками, тісним взаємозв'язком професури та студент-

ства, заохоченням студентів до наукової діяльності тощо. Головним здобутком кооперативної теорії в 20-і роки ХХ ст. стало обґрунтування природи та змісту кооперації, виявлення передумов формування сприятливого інституційного середовища, узгальнення досвіду створення для селян умов вільного вибору, розвитку різних видів селянської кооперації тощо.

Ключові слова: Український кооперативний інститут імені М.І. Туган-Барановського, кооперація, теорія кооперації, історія кооперації, кооперативна освіта, кооперативні кадри, центральні кооперативні організації, кооперативні спілки.

Didkivska L.

ON THE HISTORY OF THE M.I. TUGAN-BARANOVSKY UKRAINIAN COOPERATIVE INSTITUTE

The research focuses on the evolution of domestic cooperative education and science in the early 20th century. The purpose of the undertaken research was to study the creation and functioning of the M.I. Tugan-Baranovsky Ukrainian Cooperative Institute and to illustrate its historical role in strengthening of the cooperation knowledge. The work covers main scientific achievements of the cooperators, directions of the educational program and specific features of the training for cooperative staff at the institute. In addition, the prospective use of described historical experience in modern times are justified.

The Ukrainian cooperative education in the early 20th century evolved from the organization of short-term courses to the establishment of a higher educational institution. M.I. Tugan-Baranovsky Ukrainian Cooperative Institute turned into a center of scientific developments in the theory and practice of cooperation and became a leading institution for the training of specialists with higher cooperative education.

The history of creation and functioning of the M.I. Tugan-Baranovsky Ukrainian Cooperative Institute is an example to follow in terms of professionalism at the preparatory stage, persistence in achieving goals, self-sufficiency in financial matters, multidimensional functioning, and provision of the national perspective for next generations. The institute stood out in careful selection of teaching staff, democratic management, combination of theoretical knowledge with practical skills, good relationships between the professors and students, encouragement of the students to get involved with scientific activities, etc. The main achievements of the cooperative theory in 1920s included the justification of the nature and content of cooperation, identification of the preconditions for the formation of a fa-

vorable institutional environment, summarizing the people's experiences of creating the free choice conditions, development of various types of agricultural cooperatives, etc.

Key words: *M.I. Tugan-Baranovsky Ukrainian Cooperative Institute, cooperation, cooperation theory, cooperative history, cooperative education, cooperative staff, central cooperative organizations, cooperative unions.*

Дослідження історії виникнення та діяльності Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського як національного кооперативного вищого навчального закладу та наукової установи є важливим не лише для історії кооперації, а й для історії економічної науки та пізнання процесів соціально-економічного розвитку нашої країни на початку ХХ ст. Саме в цей період вітчизняна кооперація набула найбільшого розвитку, стала потужною національною силою, своєюрідною «державою в державі», адже лише власними силами було створено не тільки фінансову, торговельну, виробничу системи, але й культурно-просвітницька діяльність не залишилася поза її увагою. До того ж для забезпечення самодостатності кооперативної системи, її незалежності від державних структур кооператори не обмежилися школами та курсами, вони доклали неймовірних зусиль та достатньо щедро профінансували власний вищий навчальний заклад та науковий центр. І це не дивно, лише демонструє прогресивність вітчизняних кооперативних сил у період ренесансу української науки, культури та освіти на початку ХХ ст., підтверджує необхідність вивчення такого досвіду.

Культурно-просвітницька функція як одна з провідних у діяльності кооперації, багатогранність та різноманітність форм просвітництва кооперативних спілок на початку ХХ ст. завжди були у фокусі сучасних наукових розвідок істориків та теоретиків кооперації (Ф. Горбоноса, Л. Горкіної, В. Зіновчука, Л. Молдаван, А. Пантелеймоненка, П. Саблука та інших). Однак історична доля Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського не знайшла відображення у сучасних дослідженнях, окрім розвідки О. Мельник.

Метою статті є аналіз процесу створення та функціонування Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського, виявлення його історичної ролі у розвитку економічної науки й освіти загалом та кооперативної зокрема.

Західноєвропейська кооперативна ідея в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. знайшла благодатний ґрунт на українських землях передусім завдяки ініціативним сподвижникам кооперативної справи, що залучались до роботи земств з метою популяризації кооперації серед селян, брали на себе обов'язки у вищих державних органах влади для створення інституційних засад кооперативного розвитку, безпосередньо організовували кооперативи, сприяли об'єднанню їх у союзи, друкували у доступній для селян формі кооперативну літературу, ініціювали проведення кооперативних виставок та з'їздів, досліджували можливості формування та реалізації національної кооперативної концепції. Їхні зусилля не були марними, адже вибудувалася чітка організаційна структура самодіяльної української кооперативної системи. Кооперація масово охопила господарську діяльність українців, проте не обмежилася комерційними цілями, а й взяла на себе культурно-просвітницьку функцію. Останнє відіграло визначну роль у організаційному, технічно-технологічному удосконаленні селянського господарства на основі використання форм і методів громадської агрономії, а також відбулося формування «верстви свідомої селянської інтелігенції, яка вийшла з глибин народної стихії», «захоплені в кооперативний рух селяни, ставали свідомими українськими діячами», «мінялася селянська психологія, вироблялися палкі пропагандисти кооперативної справи» [1, с. 9]. У таких умовах кооперація набула характеру могутнього національно-господарського руху, що супроводжувався інтенсифікацією господарської, культурно-просвітницької та наукової роботи.

З розвитком кооперації виникла гостра потреба в фахово підготовлених кооперативних працівниках. Перші в Україні кооперативні курси для селян з'явилися ще в 1910 р. за ініціативи відомого прихильника кооперативного руху Б. Мартоса. Активно залучалося до підготовки кооперативних кадрів і товариство «Просвіта», організувавши вже до 1913 р. 17 кооперативних курсів, на яких був підготовлений 471 слухач та видано 520635 господарсько-кооперативних книжок [2, с. 58]. Курси проводилися за підтримки місцевих земств, повітових кооперативних союзів і мали універсальний характер. Українські теоретики та практики кооперації розробляли навчальні програми для курсів та друкували спеціалізовану літературу для підготовки кооперативних діячів. Вищі інструкторські кооперативні курси були започатковані кооперативним відділом Міністерства земельних справ восени 1917 р. у

м. Київ, що навесні 1918 р. випустили 100 досвідчених інструкторів у різних галузях кооперації [2, с. 73].

Свій посильний вклад у розвиток кооперативної освіти зробили кооперативні школи, що давали слухачам повноцінну середню спеціальну економічну освіту: середня загально кооперативна школа імені 50-річчя української кооперації при «Союзбанку» (Київ), школа імені В. Доманицького при «Дніпросоюзі» (Київ), школа імені В. Доманицького (Звенигород), Харківська середня кооперативна школа ім. А. Головчанського та інші [3, с. 1126]. Однак кооператори не обмежилися цим, вони мріяли про відкриття вищого кооперативного закладу, який не тільки буде готувати висококваліфіковані кооперативні кадри, але й сприятиме розвитку теорії кооперації. Ідея його заснування виношувалася та кристалізувалася у свідомості вітчизняних кооператорів тривалий період. Вперше офіційно ця думка прозвучала на другому Всеросійському кооперативному з'їзді (1913 р., м. Київ) у доповіді відомого кооперативного діяча, професора Харківського університету О.М. Анциферова [4, с. 28]. Вітчизняні кооператори відстоювали необхідність відкриття такого закладу саме в м. Київ, проте під впливом російських кооперативних сил з їхніми звинуваченнями щодо українців у сепаратизмі та націоналізмі була ухвалена резолюція щодо заснування Кооперативного інституту без наперед визначеного місця його функціонування. На знак протесту проти того, що не вдалося отримати дозволу на відкриття Інституту саме в Києві у формі постанови З'їзду, українські кооператори надсилали внески на Кооперативний інститут з приписом «у Києві» [5]. На жаль, у зв'язку з початком Першої світової війни цьому наміру не судилося здійснитися. Та навіть в умовах війни та революції 1917 р. українська кооперація довела свою життєздатність та спроможність щодо економічного та державотворчого відродження нації. Водночас у процесі активної розбудови кооперативних інституцій поглиблювалася проблема нестачі кваліфікованих кооперативних кадрів, актуалізуючи питання відкриття спеціалізованої вищої кооперативної освітньої установи.

Вирішальну роль у розвитку вітчизняної вищої кооперативної освіти та науки відіграв Український Центральний Кооперативний Комітет (Коопцентр), заснований у 1917 р. як національний кооперативний орган. Згідно рішення третього кооперативного з'їзду (травень 1918 р.) 13 вересня 1918 р. відбулися Установчі Збори Коопцентру під головуванням М.І. Туган-Барановського, на яких

було ухвалено, серед іншого, заснувати Всеукраїнську Раду інструкторів та Український кооперативний інститут.

Підготовчий організаційний період щодо створення Українського кооперативного інституту взяла на себе Рада Коопцентру, якій було доручено розробити проект Інституту та винести для ухвалення на січневі загальні збори, щоб навесні 1919 р. цей вищий навчальний заклад запрацював. Робота проводилася через спеціальну комісію по вищій кооперативній освіті. І вже дуже скоро була готова програма та план організації Інституту, складений професором М.І. Туган-Барановським (був головою Ради Коопцентру), а також К. Мацієвичем та Б. Мартосом. У пояснювальній записці до плану навчання в Українському кооперативному інституті відзначалося, що у зв'язку з «необхідністю якомога скоріше зробити випуск підготовлених до професійної і громадської праці кооператорів, та з огляду на загальні важкі умови економічного життя, нормальний курс Кооперативного Інституту, розрахований на три роки, тимчасово скорочується до двох» [6]. Навчальний рік розподілявся на триместри приблизно так само, як сьогодні у європейських країнах:

- I. 1 вересня – Різдво (360 годин);
- II. 10 січня – Великдень (280 годин);
- III. Провідна неділя – 31 липня (340 годин).

Як бачимо з таблиці 1, план навчання було вибудовано так, що перші два триместри студенти вивчали господарську організацію суспільства, географічний розподіл різних галузей господарства, правові взаємини в суспільстві та загальні основи технічного забезпечення виробництва. На основі знайомства з господарчим, правовим і технічним устроєм життя європейських народів виокремлювалися історичні особливості та характерні відмінності господарства України. Третій триместр першого навчального року був присвячений вивченню теорії кооперації в історичній ретроспективі, включаючи тогочасний етап її розвитку в різних країнах і в Україні зокрема. Другий рік навчання в Інституті був акцентований на вивченні практичних і технічних питань кооперативного будівництва взагалі та різних видів кооперації зокрема: споживчої, кредитної, сільськогосподарської та інших. Крім того, на цьому етапі значна увага приділялася підготовці вузькоспеціалізованих фахівців у різних галузях практичної професійної діяльності: бухгалтера, кооперативного інструктора, торговельного агента, статиста тощо.

Таблиця 1

Проект навчального плану в Українському кооперативному інституті імені М.І. Туган-Барановського

Рік навчання	Предмети	Кількість годин	
I	Політекономія	80	
	Загальні основи права	80	
	Теорія і техніка статистики	60	
	Економічна історія України	60	
	Фінанси	40	
	Українська мова і література	70	
	Теорія і практика соціалізму, комунізму і анархізму	80	
	Бухгалтерія і рахівництво	150	
	Теорія і історія кооперації	80	
	Економічна географія загальна	50	
	Економічна географія України	50	
	Джерелознавство (статистично-економічна і кооперативна література)	20	
	Кооперативне законодавство	20	
	Сучасний стан кооперації і статистика кооперації	80	
	Економіка транспорту та хлібної торгівлі	50	
Історія економічного побуту	30		
II	I триместр	Організація та форми підприємств	40
		Загальні основи техніки	60
		Загальні основи кооперативної культурно-просвітницької діяльності	30
		Економіка сільського господарства і земле-влаштування	60
		Практика і теорія кооперативного будівництва	60
		Іноземні мови: німецька, французька, англійська, польська	100
		Запасні години	10
II триместр	Навчальні цикли за бажанням	280	
III триместр	Технічні та організаційні питання і завдання по галузях кооперації (споживчій, кредитній, виробничо-промисловій, сільськогосподарській, збутово-переробній, будівельно-домашній, страховій)	350	

Джерело: систематизовано автором з використанням групування [7].

Тому вже у другому триместрі другого року студентам пропонувалося обрати за власним бажанням навчальні цикли із десяти запропонованих (торгових агентів і по розподілу продуктів; кредитно-фінансово кошторисний; по організації сільськогосподарського виробництва; по організації промислових підприємств; страховий; статистичний; домашнього упорядкування; культурно-просвітницький; інструкторсько-ревізійний; по виданню кооперативної літератури).

Оскільки до впровадження запропонованого та ухваленого навчального плану та відповідно до відкриття омріяної вищої кооперативної установи попереду ще був довгий та тернистий шлях, 5 жовтня 1918 р. на засіданні спеціальної комісії по вищій кооперативній освіті за участі представників Київського комерційного інституту, Українського народного університету та інших освітніх закладів було ухвалено рішення активізувати поширення кооперативних знань шляхом запровадження однорічних кооперативних курсів до відкриття Кооперативного інституту (у вересні 1918 р. безкоштовні вищі кооперативні інструкторські курси Коопцентру прийняли 314 слухачів, що були обрані за конкурсом із 575 бажаючих [2, с. 75]), рекомендувати Економічно-адміністративному інституту та Українському народному університету замість кооперативних факультетів започаткувати лише роботу кафедр з кооперації з тим, щоб на фаховій підготовці кооператорів зосередився згодом саме Кооперативний інститут [8].

13 квітня 1919 р. Рада Коопцентру ухвалила постанову про асигнування 100 тис. крб на організаційні видатки Інституту, а також про присвоєння майбутньому закладу імені його ініціатора та організатора М.І. Туган-Барановського у зв'язку з його передчасною смертю. Крім того, навчання в Інституті спланували збільшити до 3-х років. Згідно навчального плану студенти повинні були опанувати такі основні дисципліни:

- держава і право, соціологія, історія народного господарства, економічна географія, теорія статистики, політична економія, теорія та історія кооперації, історія економічних і соціалістичних учень, загальне рахівництво, комерційні обрахунки, іноземна мова (упродовж першого навчального року);
- місцеве самоврядування, основи цивільного і торговельного права, фінанси, економія промисловості, економія торгівлі і торговельна політика, економія сільського господарства з політикою; кредит, банки, гроші; описове товарознавство, загальне

рахівництво, кооперативне право, практичні заняття з політичної економії та статистики, іноземна мова (упродовж другого навчального року);

- вексельне право, теорія ціни, історія торговельних договорів, союзне будівництво, дрібна промисловість України та Росії, робітниче питання, організація торговельних і промислових підприємств, кооперативне страхування, кооперативна статистика, виробничі кооперативи, культурно-просвітницька діяльність кооперативів, комерційна кореспонденція (упродовж третього навчального року) [9].

Однак у подальшому нестабільна загальнополітична ситуація в країні, репресії над кооператорами мало сприяли організаційній роботі щодо відкриття Інституту, незважаючи на те, що Рада Коопцентру в червні 1919 р. ухвалила уповноважити Управу Коопцентру долучитися до прискорення реалізації задуманої справи. Форсування подій не відбулося, оскільки Управа мала багато своїх безпосередніх завдань, культурно-просвітній відділ Коопцентру також не міг зосередитися виключно на цьому питанні, а спеціальна комісія по вищій кооперативній освіті збиралася несистематично. Невдоволення в кооперативних колах, рішучі вимоги кооператорів прискорити появу вищого кооперативного навчального закладу примусили Раду Коопцентру збільшити склад Управи. Серед нових членів найбільш плідною у цьому напрямку була робота відомого на той час чернігівського кооператора С.Д. Семенова, який перебрав на себе справи культурно-просвітнього відділу, виокремивши питання відкриття Інституту як ключове у роботі відділу. Невдовзі С.Д. Семенов подав до Управи Коопцентру для ухвалення основоположні засади функціонування Інституту, провідні його завдання, узявся за підбір наукових кадрів. Тоді ж відбулися перемовини з професором К.Г. Воблим, який дав свою згоду очолити Інститут [10].

Денікінщина з її українофобською позицією, що прийшла в Україну на завершальному етапі створення вищого навчального кооперативного закладу, суттєво зашкодила реалізації планів кооператорів та ускладнила процедуру створення Інституту через те, що до компетенції місцевої влади віднині не належала можливість давати дозвіл на відкриття вищого навчального закладу. З метою реалізації задуманого в нових політичних умовах 29 жовтня 1919 р. Рада Коопцентру ухвалила положення про Кооперативний інститут як про середню школу, розроблену

К.Г. Воблим. Статут школи декларував підготовку інструкторів і ревізорів для кооперативних товариств. Навіть у непростих суспільно-політичних умовах установа залишила за собою право бути самодостатньою (утримувалася Коопцентром), україномовною (хоча з дозволу Піклувального комітету «окремі курси можуть читатися на московській і інших мовах» [11]) та самоврядною (директор обирався Правлінням і Піклувальною радою Інституту за згодою Управи Коопцентру). На тому ж засіданні Ради Коопцентру було ухвалено шкільний план та кошторис однорічних курсів при Кооперативному інституті.

Паралельно з тим, Коопцентр розпочав тривалу й малоуспішну бюрократичну процедуру щодо створення Кооперативного інституту як вищого навчального закладу, що супроводжувалася постійними відмовами з боку владних структур та невпинними пошуками позитивного вирішення питання кооператорами. Про їхній оптимізм щодо реалізації своєї мрії свідчить робота колегії на чолі з К.Г. Воблим, до складу якої увійшли: член Управи Коопцентру О.П. Ночвин, професор Р.М. Орженцький, професор М.В. Птуха та інші. Спочатку колегією, а потім і Радою Коопцентру був ухвалений детальний навчальний план та програма навчання в Інституті, розроблені К.Г. Воблим. Прохання про дозвіл на відкриття Інституту разом із програмою навчання та іншими необхідними документами було відправлено до Ростова керуючому справами народної освіти при Особливій нараді при Головнокомандуючому Збройними силами на Півдні Росії [12]. Тим часом білогвардійці під тиском більшовиків залишили Київ, тому кооператори знову змушені були шукати можливості відкриття довгоочікуваного вищого навчального закладу з новою владою.

На момент приходу радянської влади бракувало лише дозволу для початку роботи Інституту, адже приміщення заклад уже мав (м. Київ, вул. Прорізна, 19), наукові та педагогічні кадри були підібрані, для організаційної роботи Управою був створений невеликий технічний апарат, випускники кооперативних курсів подали заявки та чекали підвищення своєї кваліфікації у вищому навчальному закладі, у зв'язку з виїздом з м. Київ потенційного директора Інституту професора К.Г. Воблого усі справи було передано майбутньому директору професору М.В. Птусі. І навіть фінансові проблеми не викликали занепокоєння: «було кілька сот тисяч карбованців, асигнованих центральними кооперативними установами на Інститут» [13], адже вони зобов'язалися пе-

рераховувати 1% від своїх грошових оборотів [14, с. 88]. Ці кошти знаходилися на рахунку Українбанку, інформацію про відкриття якого центральні та регіональні кооперативні організації отримали ще 14 жовтня 1919 р. Значно більша сума була зібрана регіональними кооперативними центрами в очікуванні сигналу від Управи Коопцентру про остаточне формування грошового фонду Інституту.

Через деякий час, як відомо, відрахування кооперативних організацій становили понад 1 млн 100 тис. крб, зокрема: «Дніпросоюз» – 250 тис. крб, Київський союз кооперативних установ «Союзбанк» – 200 тис. крб, ПОЮР – 200 тис. крб, «Централ» – 150 тис. крб, Київський обласний союз – 100 тис. крб, Подільський союз – 25 тис. крб, Фастівський союз – 25 тис. крб, Козелецький союз – 10 тис. крб [15], Полтавська спілка споживчих товариств – 25 тис. крб, Уманський союз – 20 тис. крб, Вінницький союз – 8 тис. крб та ін. [16, с. 41].

Офіційно органи управління Інституту були створені 29 грудня 1919 р. на зібранні запрошених лекторів у присутності заступника голови Управи Коопцентру. Тоді ж було ухвалено порядок відкриття Інституту як вищого навчального закладу та наукового центру, розроблений Управою Коопцентру, визначено лекторів, складено розклад занять, призначено омріяний день початку роботи Інституту – 1 січня 1920 р.

Урочисті заходи на честь відкриття Інституту відбулися в призначений день у приміщенні Коопцентру в присутності українських і російських кооператорів, представників Української академії наук, освітніх установ, слухачів Інституту і громадськості. Захід розпочався виступом голови Управи «Коопероцентру» О.П. Ночвина, що був присвячений пам'яті покійного ініціатора відкриття Інституту М.І. Туган-Барановського. А вже наступного дня Р.М. Орженцький читав лекцію з теорії статистики, а М.Є. Яковенко – з рахівництва відповідно до розкладу занять. Так, незважаючи на всі перешкоди, був створений перший у світі вищий навчальний кооперативний заклад та науковий кооперативний центр – Український кооперативний інститут імені М.І. Туган-Барановського [3, с. 1126].

За Статутом Український кооперативний інститут імені М.І. Туган-Барановського був вищою освітньою та науковою установою, до завдань якої входило кооперативне виховання і професійна підготовка фахівців у сфері кооперації; сприяння

розвитку теоретичних та практичних знань, важливих для кооперації; організація тимчасових курсів з окремих галузей професійної діяльності, необхідних для кооператорів. Важливо те, що слухачі Інституту під час навчання отримували не лише загальноосвітні та спеціалізовані теоретичні знання, але й практичні уміння й навички, необхідні у майбутній професійній діяльності.

Управління в Інституті здійснювалося на засадах демократії, виборності та самоврядування. До органів управління належав Піклувальний комітет, Рада професорів, Правління та Директор. До Піклувального Комітету увійшли: голова – Д. Коліух (голова правління «Дніпросоюзу»), заступник голови – М. Хотовицький («Українбанк»), а також В. Коваль («Централ»), Х. Барановський («Українбанк»), П. Діброва (Централ), А. Болозович (Київський союз кооперативних установ «Союзбанк»), М. Литвицький («Книгоспілка»), А. Литвиненко (Коопероцентр) та інші кооператори й представники студентства О. Биба та М. Сушкевич. До Правління Інституту було обрано В. Ганчель («Укострахсоюз»), М. Литвицького («Книгоспілка»), А. Литвиненко («Коопероцентр»), Я. Ворожко (слухач) та ін. До Ради професорів увійшли: М. Птуха (політична економія), Р. Орженцький (статистика), Є. Слуцький (історія економічних та соціалістичних доктрин), О. Волков (економічна географія), Л. Зак (теорія та історія кооперації), М. Яковенко (рахівництво), М. Сінопійський (комерційна арифметика) та ін. [17].

Піклувальний комітет був тим органом, що мав безпосередній зв'язок із центральними органами української кооперації, впроваджував актуальні завдання кооперації в освітній і науковий процес. Водночас Комітет вивчав та ухвалював річні звіти та доповіді Ради професорів, відслідковував загальний хід справ Інституту, ухвалював постанови про необхідні зміни в діяльності Інституту, затверджував вибори директора та помічника Інституту, затверджував основні та додаткові витрати на утримання Інституту, знаходив кошти та проводив ревізію фінансового стану Інституту. Піклувальний комітет обирався на 3 роки та складався з кооператорів, обраних на Всеукраїнських загальнокооперативних з'їздах (21 особа), Ради професорів (2 особи), корпорації слухачів Інституту (2 особи) [18].

Безпосереднє управління Кооперативним інститутом здійснювала Рада професорів, зокрема:

- обирала директора та його помічника, професорів, лекторів, вченого бібліотекаря, підбирала осіб для підготовки до наукової та викладацької діяльності, затверджувала на посадах завідуючих підсобно-шкільних та наукових установ, асистентів, лаборантів та ін.;

- готувала для затвердження Піклувальним комітетом кошторис щорічних основних та додаткових витрат на утримання Інституту; ухвалювала план робіт, що потребують виділення коштів на їх виконання;

- укладала детальний план вивчення дисциплін, сприяла забезпеченню його виконання тощо.

Рада професорів складалася з професорів, постійних та тимчасових (запрошених для викладання на спеціалізованих тимчасових курсах) лекторів, обраних Піклувальним комітетом двох своїх членів, та групи студентів в кількості, не більше третини постійного складу професорів і лекторів [19].

Виконавчим органом Ради професорів було Правління Інституту (директор Інституту та його помічник, 2 члени Ради професорів, 2 члени Піклувального комітету та 1 студент), що брало на себе адміністративні та господарські справи. Посада директора Інституту (обирався на 2 роки) була переважно представницькою.

Для наукових досліджень та викладання базових дисциплін Рада професорів організувала постійні кафедри, роботу яких забезпечували штатні професори (перший раз вони повинні були обиратися на 5 років, другий і третій – на 10 років; після 25-річної роботи могли бути залишені як персональні або заслужені професори з утриманням у розмірі, встановленому Піклувальним комітетом). Свідченням компетентності обраних штатних професорів були авторські наукові праці, а часом і новаторські практичні вміння, якщо того вимагала відповідна навчальна дисципліна. Крім того, вони повинні були мати досвід викладацької діяльності не менше 1 року. Штатні та персональні професори Інституту поділялися на ординарних (з навантаженням 6–12 годин на тиждень педагогічно-наукової діяльності) та ад'юнкти (з навантаженням відповідно 4–8 годин на тиждень [20]).

Про ретельність і далекоглядність у підборі кадрів свідчить і наступний факт, зазначений у статуті Інституту: випускники, «що мають хист, цікавість до знання й працьовитість, можуть бути залишені при Інституті для придбання теоретичного й практичного

знання, необхідного для підготовки до наукової та навчальної діяльності» [21]. Їх обирати повинна була Рада професорів, підготовка до науково-викладацької роботи тривала від 6 місяців до 2-х років під керівництвом лекторів Інституту. Майбутні викладачі забезпечувалися стипендією упродовж навчання. По закінченню навчання вони складали іспити та проводили лекції (одну за власним вибором, другу – за завданням Ради професорів [22]). Крім того, особи, які хотіли займатися науковими дослідженнями, або удосконалити свої фахові знання при Інституті під керівництвом його наставників, могли бути направлені до Інституту на термін від трьох місяців з повним чи частковим утриманням, або без утримання.

Слухачами Інституту приймали осіб, старше 16 років, із завершеною середньою освітою, або тих, хто успішно склав вступні іспити. Винятки допускалися за особливим дозволом Правління. Перевага при вступі надавалася абітурієнтам, які працювали в кооперативних установах. Після відкриття Інституту на перший семестр було зараховано 188 студентів, з них – 163 чоловіки та 25 жінок [23]. Для фінансової підтримки слухачів Кооперативного інституту існували стипендії. Лише «Дніпросоюзом» було перераховано 100 тис. крб на стипендії [24, с. 73]. Водночас правлінням «Українбанку» було ухвалено заснування при Українському Кооперативному Інституті імені М.І. Туган-Барановського стипендію імені Х. Барановського [25, с. 77]. Крім того, «Дніпросоюзом» та «Українбанком» для слухачів Інституту надавалися премії. Наприклад, правлінням «Дніпросоюзу» створено Фонд імені І. Осадчого (25 тис. крб) для видачі студентам старших курсів Інституту премій за найкращі праці з питань інструкторсько-ревізійного та організаційного життя кооперації [26, с. 81].

Плідна діяльність Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського не була тривалою. Восени 1920 р. Київським управлінням вищих навчальних закладів його було приєднано до Інституту народного господарства як окремий кооперативно-продовольчий факультет. Знову відновлено самостійну роботу вищого навчального кооперативного закладу наказом губернського відділу профосвіти лише 14 липня 1922 р., внаслідок чого з'явився Київський кооперативний технікум, який готував фахівців з кооперації за навчальними планами та програмами економічного вищого навчального закладу. Серед викладачів – такі відомі вчені, як А. Василенко, К. Воблий, П. Кованько,

М. Птуха, П. Сльозкін та інші. У травні 1923 р. Київський кооперативний технікум отримав навіть окреме приміщення (за адресою: вул. Нероновича (Бульварно-Кудрявська), 24), яке спочатку використовував позмінно з трудшколою № 67, а зрештою лишився там одноосібним господарем. Стіни технікуму прикрасила галерея портретів видатних діячів кооперативного руху, замовлених у М. Бойчука. Саме тут знаходився Центральний кооперативний музей та архів, а також Всеукраїнська кооперативна бібліотека, що нараховувала близько 80 тис. праць, щорічно поповнювалася, у тому числі й закордонними виданнями [27].

Однак вітчизняні кооперативні сили не вдовольнилися таким станом справ з омріяним вищим навчальним закладом і прагнули повернути історичну назву своєму дітищу. У січні 1925 р. вони розпочали тривалу бюрократичну тяганину з відмовами від владних структур та наполегливими офіційними листами кооператорів з обіцянками фінансового забезпечення цього процесу. Від моменту подання прохання про перетворення Київського кооперативного технікуму на Кооперативний інститут від представників правління центральних кооперативних спілок Народному комісаріату освіти УРСР (НКО УРСР) до отримання згоди владних структур минуло більше, ніж 1,5 роки. Нарешті 9 вересня 1926 р. Рада Народних Комісарів (РНК) ухвалила постанову про перереєстрацію Кооперативного технікуму на Кооперативний інститут імені В.Я. Чубаря. Очевидно, що кооператори для досягнення своєї мрії змушені були йти на певні поступки, хоча переважно за формою, а не за змістом (РНК наполягла на присвоєнні Інституту імені тодішнього голови РНК), вести фінансові торги з владними структурами (рис. 1).

Досягнення кооператорами однієї цілі стимулювало їх до нових звершень. Тепер вони почали опікуватися створенням науково-дослідної кафедри кооперації при Кооперативному інституті імені В.Я. Чубаря за представництвом Всеукраїнської кооперативної ради. І знову лише зобов'язання виділити 13 тис. крб на її утримання допомогли реалізації задуманого. 1 червня 1927 р. відбулося урочисте відкриття кафедри, яку очолив кооператор професор В.М. Целларіус. Науково-дослідна кафедра кооперації складалася із 4-х секцій: теорії та історії кооперації (керівник – академік К.Г. Воблий), кооперативних фінансів та кредиту (керівник – професор К.О. Пажитнов), кооперативної торгівлі (керівник – П.Ф. Височанський) та сільськогосподарської кооперації та ко-

лективізації (П. Пожарський) [29, с. 292]. Кафедра стала центром наукових досліджень з теорії та історії кооперації в Україні, що оприлюднювалися на сторінках періодичного видання збірника «Праці науково-дослідної кафедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я. Чубаря».

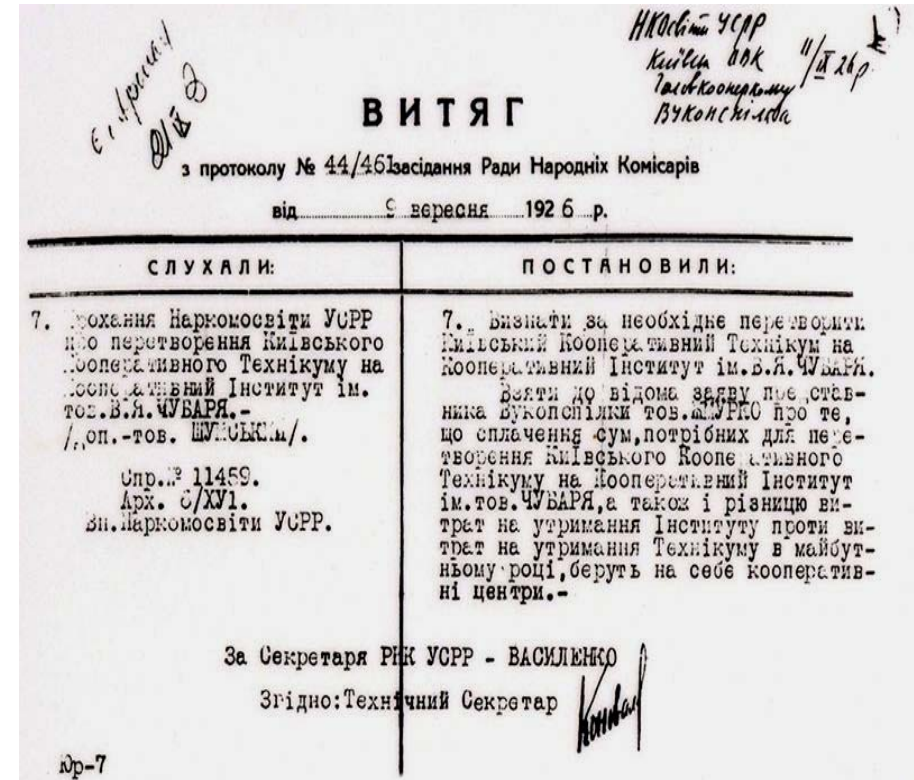

Рис. 1. Витяг з протоколу засідання Ради Народних Комісарів від 09.09.1926 р.

Джерело: [28].

Наукові статті на основі ґрунтовної доказової та статистичної бази висвітлювали багатогранні проблеми кооперації: соціальний склад кооперативних товариств, національні особливості української кооперації та виокремлення її із загальноросійського контексту, особливості розвитку низової кооперації в різних регіо-

нах країни, механізми створення та системо утворююча діяльність кооперативних союзів, історія та специфіка окремих напрямів кооперативного руху, науковий доробок видатних кооперативних діячів тощо. Головним здобутком кооперативної теорії в цей час стало узагальнення досвіду державного сприяння розвитку господарств різних форм власності, створення для селян умов для свободи вибору, державної підтримки селянина-господаря та розвитку різних видів селянської кооперації тощо. Таким чином, Кооперативний інститут імені В.Я. Чубаря став унікальним центром розвитку економічних знань, цьому сприяла і тісна співпраця з Соціально-економічним відділом ВУАН.

Крім науково-дослідної роботи у сфері кооперації на кафедрі покладалися завдання підготовки наукових дослідників та викладачів вищих навчальних закладів з кооперації. Потребу у збільшенні педагогічних кадрів для кооперативних технікумів і курсів задовольняли кооператори також самотужки. При Кооперативному Інституті існували трьох секторні кооперативні педагогічні курси для підготовки інструкторів культурно-освітньої діяльності кооперативів, учителів для кооперативних шкіл і курсів споживчої, сільськогосподарської та кредитової кооперації та вчителів товарознавства.

Незважаючи на успішність кооперації загалом та кооперативної освіти та науки зокрема, посилювався вплив радянської влади та з'явилися важелі втручання держави у економічне та просвітницьке життя кооперативних установ упродовж 1920-х років. Якщо Київський кооперативний технікум до 1923 р. утримувався виключно за рахунок власних коштів кооперативних спілок, то у 1926–1927 навчальному році державою було надано 50% необхідних коштів [30]. Причому така статистика не свідчила про брак кооперативних коштів. Таким чином виправдовувалося втручання державних органів у затвердження навчальних планів Інституту, скорочення фахових дисциплін на користь ідейно-політичних для впровадження радянської ідеології у колись автономну від держави демократичну структуру. Доказом цього є хоча б наступний факт: з розвитком кооперації постійно зростала потреба у кооперативних кадрах і приміщення Кооперативного інституту імені В.Я. Чубаря (рис. 2) було вже замалим (у 1927 р. 819 студентів; до 1928 р. одержали освіту 400 осіб [29, с. 292]), тому центральними кооперативними органами ухвалено рішення про надбудову третього поверху. Технічний супровід узяв на се-

бе архітектор П.Ф. Альошин, а фінансування, хоч і нерівноцінно, здійснили кооперативні спілки (325 тис. крб) та НКО УРСР (100 тис. крб) [31]. Цей проект було реалізовано 1928–1929 рр.

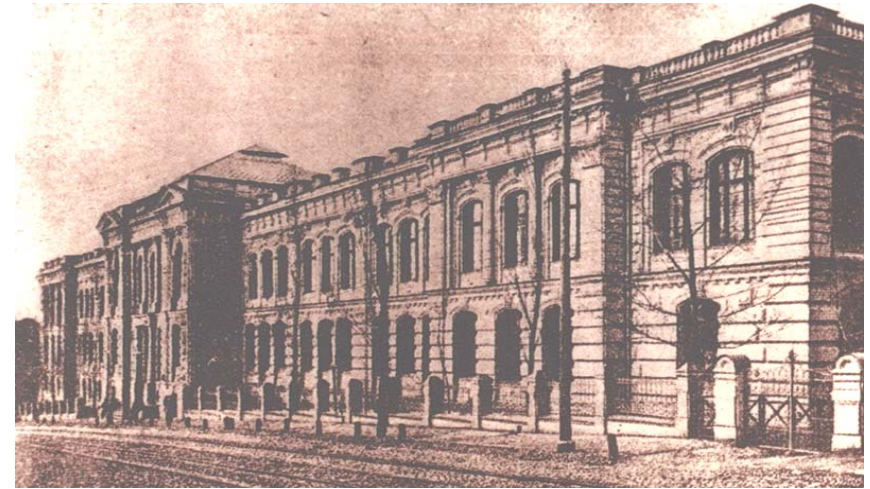

Рис. 2. Кооперативний інститут імені В.Я. Чубаря.

Надалі одержавлення кооперації набуло ще більших обертів, передусім через встановлення абсолютної монополії держави у фінансовому секторі (ліквідація кредитної кооперації, націоналізація банків). Відомі кооперативні діячі та вчені емігрували, або ж були репресовані «за націоналізм» (П.Ф. Височанський, В.Г. Ганчель, П.П. Діброва, Д.В. Коліух, В.М. Целларіус та інші), чи публічно каялися за свої переконання (академік В.Г. Воблій). Тим самим самостійна та самодостатня діяльність української кооперації була паралізована та стала залежною від держави. У таких умовах держава розпорядилася Кооперативним інститутом на власний розсуд, розділивши його у 1930 р. на 6 окремих інститутів і установ: Інститут споживчої кооперації Вукоспілки, Агroeкономічний інститут Наркомату земельних справ, Інститут промислової кооперації Вукопрому, Педагогічно-кооперативний інститут, Науково-дослідний кооперативний інститут Вукоспілки, Кооперативний музей [29, с. 256].

Діяльність Кооперативного інституту імені В.Я. Чубаря тривала у нових умовах, вже без колишньої професури, з новими лояльними до радянської влади викладачами до 1934 р. Однак

через перенесення столиці України до Києва приміщення Інституту знадобилося для владних центральних установ, тому Інститут був перенесений до Харкова. Відповідно до рішення уряду УРСР торговельний факультет Харківського інституту народного господарства імені К. Маркса був реформований у два інститути: Харківський інститут обміну та розподілу та Харківський планово-економічний інститут споживчої кооперації. Згодом у 1936 р. їх було об'єднано в Український інститут державної торгівлі, що підпорядковувався Наркомату внутрішньої торгівлі УРСР, а з 1940 р. він став Харківським інститутом радянської торгівлі.

Висновки. Таким чином, еволюція вітчизняної кооперативної освіти мала висхідний характер: від організації короткотермінових курсів для підготовки фахівців споживчих товариств до заснування першого вищого навчального закладу – Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського у Києві, який став центром наукових розробок з проблем теорії і практики кооперації, а також провідним закладом підготовки спеціалістів з вищою кооперативною освітою. Унікальний феномен створення та функціонування першого в світі кооперативного вищого навчального закладу та наукового центру – Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського є предметом гордості та наслідування щодо фаховості та ґрунтовності на підготовчому етапі, наполегливості у досягненні поставлених цілей, самодостатності у фінансових питаннях, багатоаспектності функціонування Інституту, національної самоідентифікації для нащадків. Омріяний кооператорами Інститут вирізнявся демократичністю управління, фінансовою незалежністю від державних структур, ретельним підбором викладацького та наукового персоналу, тісним взаємозв'язком професури та студентства, гармонійним поєднанням загальноосвітніх і спеціалізованих теоретичних знань з практичними вміннями й навичками, можливістю самостійного вибору студентами вузькоспеціалізованого фаху, заохоченням до наукової діяльності тощо.

Завдяки науковій роботі вчених-кооператорів Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського дослідження теорії та історії кооперативного руху в 20-ті роки ХХ ст. вийшло на якісно новий науковий рівень. Головним здобутком кооперативної теорії в цей час стало обґрунтування природи та змісту кооперації, а також виявлення передумов (соціальних, економічних, правових, організаційних та ідеологічних) форму-

вання сприятливого для кооперації інституційного середовища, виявлення національних особливостей української кооперації та виокремлення її із загальноросійського контексту, узагальнення досвіду державного сприяння розвитку господарств різних форм власності, створення для селян умов свободи вибору, розвитку різних видів селянської кооперації тощо. Підготовка кооперативних кадрів водночас формувала національну еліту, спроможну до активної відповідальної діяльності задля економічного та соціального розвитку України.

1. Мацієвич К. З минулого сільськогосподарської кооперації. *Українська сільськогосподарська кооперація*. Подебради, 1926. Збірник 1. С. 1–16.
2. Пожарський П.Н. Нариси з історії української кооперації. К.: Робітничка книгарня, 1919. 80 с.
3. Витанович І. Кооперація. *Енциклопедія українознавства в 10 т. Т. 3*. Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1959. 1200 с.
4. Другий Всеросійський з'їзд по кооперації у Києві. 1-7 серпня 1913 р. *Доповіді та резолюції*. Київ, 1913. 381 с.
5. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІА НБУВ), ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 22.
6. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 20.
7. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 20-21.
8. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 26 зв.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 313, оп. 1, спр. 92, арк. 26-27 зв., 31-36.
10. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 27 зв.
11. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 28.
12. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 29.
13. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 29 зв.
14. Асиґнування на Кооперативний Інститут імені М. Туган-Барановського. *Кооперативна Зоря: часопис української споживчої кооперації*. К.: Дніпровський Союз Споживчих Союзів України, 1919. № 19-24. С. 87–90.
15. ЦДАВО України, ф. 313, оп. 1, спр. 92, арк. 7 зв.
16. Асиґнування на Український Кооперативний Інститут. *Кооперативна Зоря: часопис української споживчої кооперації*. Київ: Дніпровський Союз Споживчих Союзів України, 1918. № 18–19. С. 40–42.
17. ЦДАВО України, ф. 313, оп. 1, спр. 92, арк. 7 зв., 8.
18. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 15.

19. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 15 зв.
20. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 18.
21. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 16 зв.
22. ІА НБУВ СР, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 19.
23. ЦДАВО України, ф. 313, оп. 1, спр. 92, арк. 28–30 зв.
24. Стипендія Дніпросоюзу. *Кооперативна Зоря: часопис української споживчої кооперації*. Київ: Дніпровський Союз Споживчих Союзів України, 1919. № 19–24. С. 73–75.
25. Стипендія Українбанку імені Х. Барановського при Кооперативному Інституті. *Кооперативна Зоря: часопис української споживчої кооперації*. К., 1920. № 9–12. С. 77–80.
26. В Українськiм Кооперативнiм Інституті. *Кооперативна Зоря: часопис української споживчої кооперації*. Київ, 1920. № 9–12. С. 81–83
27. Мельник О. Перший кооперативний інститут. Маловідома сторінка з історії економічної освіти 1920-х років. *Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона культурного середовища*. Київ, 2003. URL: www.myslenedrevo.com.ua/studies/ksk/15melnik.html.
28. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5704, арк. 81.
29. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. 624 с.
30. Державний архів м. Києва, ф. Р-1, оп. 1, спр. 412, арк. 203.
31. Державний архів Київської області, ф. Р-290, оп. 1, спр. 369, арк. 122–123.

References

1. Matsiievych, K. (1926). From the past of agricultural cooperation. *Ukrai'ns'ka sil's'kogospodars'ka kooperatsiia – Ukrainian Agricultural Cooperative*. *Podiebrady*, 1, 1-16 [in Ukrainian].
2. Pozharskyi, P.N. (1919). Essays on the history of Ukrainian cooperation. Kyiv: Robitnycha knygnarja [in Ukrainian].
3. Vytanovych, I. (1959). Cooperation. In *Encyklopediia of Ukrainian Studies in 10 v. V. 3*. Paris – New-York: Molode zhyttia [in Ukrainian].
4. The Second All-Russian Congress on Cooperation in Kyiv (1913). 1-7 serpnia 1913 r. *Dopovidi ta rezoliutsii – Reports and resolutions*. Kyiv, 1913 [in Ukrainian].
5. Institute of Archival Studies of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky (IA NBUV), f. 22, op. 2, spr. 105, ark. 22 [in Ukrainian].

6. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 20 [in Ukrainian].
7. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 20–21 [in Ukrainian].
8. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 26 зв. [in Ukrainian].
9. Central State Archive of the Supreme Governments and Administrations of Ukraine (TsDAVO Ukrainy), f. 313, op. 1, spr. 92, ark. 26-27 zv., 31-36 [in Ukrainian].
10. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 27 зв. [in Ukrainian].
11. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 28 [in Ukrainian].
12. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 29 [in Ukrainian].
13. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 29 зв. [in Ukrainian].
14. Assignment to the Cooperative Institute named after M. Tugan-Baranovsky (1919). *Kooperatyvna Zoria: chasopys ukrai'ns'koi' spozhyvchoi' kooperatsii' – Cooperative Zorya: Ukrainian consumer cooperation magazine*, 19-24, 87-90 [in Ukrainian].
15. TsDAVO Ukrai'ny, f. 313, op. 1, spr. 92, ark. 7 zv. [in Ukrainian].
16. Assignment to the Ukrainian Cooperative Institute (1918). *Kooperatyvna Zoria: chasopys ukrai'ns'koi' spozhyvchoi' kooperatsii' – Cooperative Zorya: Ukrainian consumer cooperation magazine*, 18-19, 40-42 [in Ukrainian].
17. TsDAVO Ukrainy, f. 313, op. 1, spr. 92, ark. 7 zv., 8 [in Ukrainian].
18. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 15 [in Ukrainian].
19. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 15 зв. [in Ukrainian].
20. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 18 [in Ukrainian].
21. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 16 зв. [in Ukrainian].
22. ІА НБУВ СР, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 19 [in Ukrainian].
23. TsDAVO Ukrainy, f. 313, op. 1, spr. 92, ark. 28-30 zv. [in Ukrainian].
24. Scholarship of the Dniprosouyz (1919). *Kooperatyvna Zoria: chasopys ukrai'ns'koi' spozhyvchoi' kooperatsii' – Cooperative Zorya: Ukrainian consumer cooperation magazine*, 19-24, 73-75 [in Ukrainian].
25. Scholarship of the Bank of Ukraine named after X. Baranovsky at the Cooperative Institute (1920). *Kooperatyvna Zoria: chasopys ukrai'ns'koi' spozhyvchoi' kooperatsii' – Cooperative Zorya: Ukrainian consumer cooperation magazine*, 9-12, 77-80 [in Ukrainian].
26. At the Ukrainian Cooperative Institute (1920). *Kooperatyvna Zoria: chasopys ukrai'ns'koi' spozhyvchoi' kooperatsii' – Cooperative Zorya: Ukrainian consumer cooperation magazine*, 9-12, 81-83 [in Ukrainian].
27. Melnyk, O. (2003). The first cooperative institute. Little-known page on the history of economic education of the 1920s. *Kul'turna spadshhyna Kyieva: doslidzhennia ta ohorona kul'turnogo sere-*

dovyshha – Cultural heritage of Kyiv: research and protection of the cultural environment. Retrieved from www.myslenedrevo.com.ua/studies/ksk/15melnyk.html [in Ukrainian].

28. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 6, spr. 5704, ark. 81 [in Ukrainian].
29. Vytanovych, I. (1964). History of the Ukrainian cooperative movement. New-York: Tovarystvo ukrai'ns'koi' kooperatsii [in Ukrainian].
30. State Archives of Kyiv, f. R-1, op. 1, spr. 412, ark. 203 [in Ukrainian].
31. State Archive of the Kyivan region, f. R-290, op. 1, spr. 369, ark. 122-123 [in Ukrainian].

Стаття надійшла 19 листопада 2018 р.